

İsmail E. Erünsal,

Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphâne,

İstanbul: Timaş Yayınları, 2018, 660 s., ISBN 978-605082-669-2.

Osmanlı vakıf kütüphaneleri, Osmanlılarda sahaflar ve sahaflık kültürü gibi konularda hakkında pek bir şey bilmediğimiz ve okuduktan sonra pek çok şey öğrendiğimiz, hem Türk entelektüel tarihi ve hem eğitim ve kültür tarihi açısından kritik konulara ve meselelere uzun yıllardır büyük emek veren İsmail E. Erünsal, bu son kitabında Orta Çağ boyunca İslam dünyasında kitabın fiziki oluşumundan okunmasına varıncaya kadar bütün yönleriyle ortaya çıkış sürecini, okumanın ve kütüphanenin anlam ve çerçevesini, ilmin haysiyetini özümseyerek karşısına geçen her okuyucusunu veya izleyicisini bazen hayret, bazen de derin düşünceler içinde seyretmeye, okumaya icbar eden bir araştırmacının titizliği ve inceliğiyle ortaya koyuyor.

Sadece alanında, ilgilendiği konularda kendi başına kitap yayınlamakla kalmayıp, çeşitli ansiklopedilerin, örneğin *Meydan Larousse*'dan *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nin yayına hazırlanmasına ve alanında çeşitli ciddi akademik süreli yayınlara 50 yılı aşkın bir süredir katkılar yapan Erünsal'ın bu kitabının başlığına bazı genç araştırmacılar belki takılabilir: "Efendim, Ortaçağ ne demek? İslam'ın Ortaçağı mı var?" diye. Çin tarihinde tartışma götürmeyecek şekilde ortaçağ yoktur. Çin'de tarih en temel tasnifiyle antik ve modern Çin tarihi şeklinde ikiye ayrılır; bu Çin tarihinin kendine özgü dinamikleri çerçevesinde şekillenmiştir. Ancak, İslam dünyası söz konusu olduğunda olduğu, şekillendiği ve yaşadığı coğrafyanın yanı sıra, sosyal, teolojik ve ekonomik meydan okumalar, imkanlar ve fırsatlarla birlikte 7. yüzyıldan beri sürekli iletişim ve etkileşim içinde bulunduğu komşu Avrupa ile bazı konuları paylaşır, bazen meydan okur, bazı konularda benzerir, bazılarında da ayrışarak kendi kavramlarını oluşturur. Bazen de aynı dönemlerde pek çok alış-veriş, değiş-tokuş çerçevesinde etkileşimin yaşandığı dönemlerde iki dünya, aynı zamanda ancak kendine özgü dünyalarda yaşamışlardır. Orta Çağ da böyledir. Dolayısıyla bu çerçevede yaklaşıldığında Avrupa'ya has Orta Çağ vardır. Aynı şekilde de İslam dünyasına da has bir ortaçağdan bahsedilebilir; ancak, içerikleri ve çağrışımları şüphesiz aynı değildir. İki dünyanın kendine özgü şekillendirdikleri ortaçağları olmuştur.

Öte yandan, genel çerçevede İslam düşüncesinin dönemlendirilmesi önemli bir meseledir ve bu konuda bazı yeni tasnif girişimleri de göze çarpmaktadır. Bazı genç araştırmacıların İslam düşünce geleneğini uzun çağlar içindeki akışını klasik ve yenilenme dönemi, muhasebe ve arayış dönemi şeklinde tasnif ettiklerini görmek mümkün. İlk bakışta hoş gibi görünen böyle bir tasnif özellikle eski sert oryantalist tasniflerle mukayese edilerek bakıldığında zihinde daha çok yer edecek gibi durabiliyor, ancak ayrıntılara bakılırsa, 17.-18 yüzyıl Osmanlı dünyasında din bilimlerinden, tıp-matematikten edebiyat ve sanat anlayışına kadar pek çok alanda üretilen çeşitli eserlerin bu kavram ve dönemler içine sıkıştırılma gayreti içinde bulunduğu farkediliyor. Katip Çelebi, evet bir muhasebe içindeydi denebilir, ancak “Nedim, Şeyh Galib edebi eserlerini verirken veya Levnî ya da Hafız Osman sanatını ortaya koyarken neyin muhasebesini yapıyordu?” sorusunu sormadan insan edemiyor. Sami Efendi, 19. yüzyıl Osmanlı İstanbulunun en kritik köşelerine rikkat ve zarafet dolu sanatıyla dokunuşlar yaparken, sözgelimi Kapalıçarşı'nın Beyazıt girişine “Emeğinin ve ekmeğinin peşinde koşandan daha sevgili kimse yoktur Allah'ın gözünde” sözünü o günün dili ve sanatıyla işlerken ve böylece yaklaşık bin yıldan beri sürekli olgunlaşan ve güzelleşen bir sanatın şahikalarını yaratırken neyin arayışı içindeydi? Şüphesiz kemalin, dolayısıyla cemalin, daha açık ifadeyle en güzel olanın; ama bu yeni tasniflerde geçen arayış ile kastedilen başka bir şey olduğu açıktır. Her neyse, her genel dönemlendirme kendine ait sorunlar yaratabilmektedir, belki alanlara bağlı olarak bir dönemlendirme yapmak zorlamaların önüne geçebilir.

Ancak bunu yapabilmek için İslam dünyasında ilmi, bilimi, sanatı, kitabı ve kütüphaneyi uzmanından okumak, zeminin ve zamanın geçici savrulmalarına veya zorlamalarına kapılmadan, ünlü Ebubekir Razi'nin dediği gibi, sadece hakikatin peşinde özgürce, ısrarla ve cesaretle gitmek gerekmektedir. 1990'lı yıllardan beri yakından tanıdığım Erünsal, 1970'lerden itibaren hem İslam dünyasında kitap ve kütüphane kültürü konusunda dikkatle okunmaya değer pek çok çalışma içinde bulundu ve eser verdi, hem de ikinci kritik görevi yerine getirdi, halen de getirmektedir. Zaman zaman katılmadığım ve bazen de tartışma fırsatı yaratan düşüncelerinin ve bakış açılarının bulunduğunu itiraf etmeliyim, ancak tartışırken birbirimize saygı duymaya devam ettiğimiz, saygıda kusur etmeden tartışabildiğimiz, aslında hepsinden de önemlisi ilmin ve hakikatin peşinde ısrarlı yürüyüşünden, her zaman kafa karıştıran sorularla karşımıza çıkışından etkilendiğimiz bir büyüğümüz, hocamız olduğunu belirtmeliyim.

Kitabının yaklaşık ilk yarısını kitaba, diğer yarısını da kütüphaneye ayıran Erünsal, eserinde ilk sayfalardan itibaren çarpıcı bilgi ve yorumlara yer vermektedir. Örneğin, İslam öncesi Mekke’de okuma yazma bilen erkek ve kadınların sayısının ve küçük çocukların temel eğitim almak için gittikleri okulların isimlerinin yanı sıra, Bedir savaşında esir düşen Mekkeli müşriklerin bazılarının serbest kalmaları için şart koşulan fidyeleri ödeyememeleri üzerine Medineli Müslümanlara okuma yazmayı öğretme karşılığında serbest bırakılması ve alt sınıflardan gelen Mekkeliler arasında bile okur yazar oranının yüksek olduğunu ortaya koyması gibi bilgilerden yola çıkarak kısa zamanda İslamiyetin bu ilk yıllardaki durumundan, 4. asra gelindiğinde İslam coğrafyasının doğusunda ve batısında yüzbinlerce cilt yazma eseri bünyesinde barındıracak şekilde pek çok alanı, dili, bakış açısını ve kültürü içeren kütüphaneler, yaygın veya örgün eğitim kurumları inşa etmeye doğru ilerlerken, F. Rosenthal’in ifadesiyle, “Knowledge Triumphant/ İlim el-Muzaffer Daima”, bir ilim ve eğitim medeniyetine dönüşümünün izini, İslam dünyasında kitabın tarihi üzerinden de sürebilmek mümkündür.

Bu eserde sözlü kitabın ortaya çıkışı, semâ‘, kıraat ve arz kayıtları, nerdeyse bin yıl öncesine ait ders yoklamaları, dersleri dinlemeye gelenlerin isimlerinin not edildiği belgeleri, ilk dönemlerden itibaren sözün yazıya neden tercih edildiği, klasik dönem İslam eğitim ve kültüründe talebe, müstemlî, verrâk ve müsten-sihlerin kim olduğu gibi soruların cevaplarını, ilgili terim ve kavramların açıklamaları ve bunlarla birlikte ortaya çıkan bazı meseleleri bulmak mümkündür. Bu dönemin öğretim yöntemleri arasında çok önemli bir yer tutan semâ‘/ etkin dinlemenin bazen bir yıl sürdüğünü, nitekim ilimde derinleşmek için olmazsa olmaz aşamalardan biri olan dil öğrenmeye kendini adayan bir talebenin derslerine devam ettiği hocasını hiçbir şey yazmadan, konuşmadan bir yıl boyunca sürekli dinlediğini ifade ettiğini görmekteyiz. Semâ‘ meclislerine alimlerden devlet adamlarına, tüccarlardan şeyhlere ve kölelere varıncaya kadar her sınıftan insanın, erkeklerin ve kadınların ayrımcılığa uğramadan katıldığını öğrenmekteyiz. Bazı alimlerin hocaları arasında, örneğin İbn Asâkir’in ders aldığı pek çok hocası arasında yaklaşık 80 hanım hocasının da isimlerine rastlamak mümkündür.

Bu kitabı hazırlarken pek çok kaynak eserin yanı sıra binden fazla yazmayı inceleyen İsmail E. Erünsal, karşılaştığı zorlukları önsözünde ifade ederken paylaştığı şu acı gerçeği de burada tekrar etmeliyim: “...dünyada en zengin yazma kütüphanelerine sahip olan ülkemizde rüşünü ispatlamış yazma eser uzmanları yoktur.” Bu cümle şüphesiz düşünce, edebiyat, kültür veya eğitim de dahil ol-

mak üzere tarihe dönük kendini yetiştirmek isteyen genç araştırmacıların hangi konularda kendilerini yetiştirebileceklerine dair bir serzeniş, bir işaret olarak okunmalıdır.

İspanya'dan Orta Asya'nın içlerine, hatta Çin'e kadar geniş bir bölgeye yayılan İslam coğrafyasının genişliği ve kültürünün çeşitliliğinin haklı olarak bir genelleme yapmayı güçleştirmesine dikkat çeken Erünsal, bu eserde bazen ayrıntıya fazla yer vermesinin sebebini ülkemizdeki "namuslu ilim insanlarının" ihtiyaç duyabilecekleri literatüre ulaşmasında kolaylık sağlamak olduğunu belirtmektedir. Oysa bunu ilgili bilimsel kurumlar yapmalıydı. Ancak bu kurumların böyle bir alt yapıyı oluşturamadığını, bunun yerine "çadır tiyatrosu görünümlü kongreler" düzenlediklerini, gelecek vadeden yetenekli gençlerin de belli bir süre sonra "ortamın gereklerine uyup ilmî çalışmaların zahmetli yükünü yüklenmek yerine, akademik faaliyet adı altında sergilenen tiyatro temsillerinde rol alma" yolunu seçtiklerini dile getirirken aslında hep birlikte yarattığımız bu zemin, zaman ve atmosferin doğasını derinlemesine düşünmeye davet etmektedir.

Seyfi Kenan

Marmara Üniversitesi